

М. В. Пятрэнка

**МАРФАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ НАЗОЎНІКАЎ
У ТВОРАХ XVIII СТАГОДДЗЯ**

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск;
murli.miaow@gmail.com;

наук. кір. – Г. К. Ціванова, канд. філал. навук, дац.

На мову твораў XVIII стагоддзя аказалі ўплыў гаворкі заходняга Палесся, Полаччыны, Гродзеншчыны і Смаленшчыны. У цэлым сістэма скланення назоўнікаў блізкая да сучаснай беларускай мовы, што можа сведчыць не пра адну групу гаворак-крыніц, а пра ўплыў усяго дыялектнага масіву на станаўленне літаратурнай беларускай мовы, у тым ліку і заходнепалескага. Але пры гэтым кожная з гаворак мае свае адметнасці ў словазмяненні, заўважны і ўплыў польскай мовы на формы назоўнікаў.

Ключавыя словы: драматургія XVIII ст.; «звярыныя гратэскі»; «Камедыя» Каятана Марашэўскага; «Вакханалія»; смаленскія камедыі; гістарычная дыялекталогія; беларуская мова ў XVIII ст.

На творы XVIII ст., пра якія мы будзем весці гутарку, паўплывалі розныя гаворкі. Так, у адной з нашых папярэдніх работ мы вызначылі, што «звярыныя гратэскі» з’явіліся на землях, дзе ўжываюцца заходнепалескія гаворкі. «Камедыя» К. Марашэўскага была напісана ў Забельскай калегіі на Полаччыне, інтэрмедыя «Вакханалія» з Гродзеншчыны, а інтэрмедыі «Селянін на споведзі» і «Селянін у касцёле» узятыя са зборніка Смаленскай семінарыі [3, с. 94]. Адпаведна, рысы гаворак у творах будуць адбівацца парознаму. Калі фанетычныя асаблівасці адразу заўважныя чытачу, то аналіз граматычных асаблівасцей патрабуе больш пільнага разгляду сістэмы формаўтварэння і словазмянення. Мы скіруем нашу ўвагу на граматычныя асаблівасці скланення назоўнікаў у творах XVIII ст., знойдем агульнае і адрознае і паглядзім, што паўплывала на марфалагічную сістэму вершаў і драмы.

У цэлым к XVIII ст. ужо канчаткова сфарміравалася трохтыпная сістэма іменнага скланення на падставе катэгорыі граматычнага роду. Так, у першы тып аб’ядноўваліся назоўнікі мужчынскага і ніякага роду, у другі – назоўнікі жаночага роду з канчаткамі -а/-я, у трэці – назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам. Пры гэтым варыянтныя склонава-лікавыя канчаткі

генетычна паходзяць са старажытнай шасцітыпнай сістэмы скланення, аднак крытэрыі іх ужывання не рэгламентуюцца характарам індаеўрапейскай асновы.

Так, у родным склоне назоўнікаў м. р. мы ў асноўным сустракаем канчатак -а ў адушаўлёных (*мужыка ... збыць, як зайца, у пана* (См.к.), *и czorta* (М.), *kamara ... zalili* (Пт.сх.), *и Sieliwona* (Вакх.)) і канкрэтных назоўніках (*з двора, з ... кашелка* (См.к.), *ad cara, czeleha ... nie maiu, ad tapara* (М.), *sadzić kolo stola* (Пт.сх.)). Канчатак -у ўжываецца ў абстрактных (*ad rozumu* (Вакх.), *и strachu, ad huku* (М.), *bez żadnoho smiechu* (Дэскр.)), рэчыўных (*malaczu aż da potu, chreni, czosnyku, pasternaku pryniesla* (М.)) і зборных назоўніках (*statku nakuplaju* (М.)). Так адбываецца часцей за ўсё, але ёсць і іншыя варыянты, якія парушаюць гэтыя крытэрыі: *do toho dekretu radpisausia Boh wiedaie chto, do berehu* (Вакх.) – тут мы бачым граматычны паланізм.

У давальным склоне назоўніка *журавель* сустракаецца адметны канчатак -ёві: *Zorawlowi* (Пт.сх.). Гэта канчатак старажытнага скланення на *ў, які цяпер характэрны для гаворак Палесся.

У творным склоне сустракаецца канчатак -ем пры асновах на цвёрды зычны: *malacić pojdiesz z Iwanem* (Вакх.), *z djablem, z rodem* (М.), *byстрыm okiem* (Пт.сх.), *bity czolem* (Н.пт.). Гэта ўплыў польскай мовы. Пры асновах на мяккі зычны магчымыя канчаткі -ім, -ям: *нѣтымъ бязделлимъ обчинаяся* (См.к.), *pod sumleniam* (М.), *za razwaleniam* (М.). Такія канчаткі тлумачацца асаблівасцямі паслянаціскага вакалізму.

У месным склоне неадушаўлёных назоўнікаў пры аснове на -к ужываецца канчатак -у: *и szyku* (В.п.г.), *pry boku* (Кам.); пры аснове на -г – канчатак -е: *pry porozie* (Пт.сх.); аснова на мяккі далучае канчатак -у (-ю): *и haiu* (В.п.гр.), *и raju, a maim imeniu, и polu* (М.).

У формах творнага склону назоўнікаў жаночага роду старажытнага *ā/*jā-скланення з асновай на цвёрды зычны назіраецца канчатак -ою: *nad wodoiu* (Н.пт.), *z muraszkoiu* (Пт.сх.), *dorohoju, z Sobakoju* (Дэскр.), *вы з маткою* (См.к.), *z ... klećboju* (М.); -аю: *z muraszkaui* (Пт.сх.), *z kwartaju i palawinkaju, zadaui by wieroukaju* (М.); радзей -ой і -ай: *ty z harelkay, pierad hadzinay* (М.). Размежаванне гэтых канчаткаў адпавядае дыялектным асаблівасцям: двускладовы канчатак -аю пашыраны ў паўднёва-заходніх гаворках, паўднёвей, у палескіх гаворках, пераважае канчатак -ою, а на поўнач – аднаскладовы канчатак [2, к. 72].

У творах шырока ўжываюцца формы клічнага склону: *gospodzi, pobędzitelю, пане* (См.к.), *Miły Kruczku, Panie Bocianie* (Пт.сх.), *Miłostivу Caru* (Н.пт.), *porie, Baćko* (Дэскр.), *Adame, Panie Dziemidze* (М.), *Pohaninie* (Вакх.). Прысутнічаюць як мужчынскія (*moy miły Zuczku* (Лам.), *Duszohub-cze* (Н.пт.), *Barawiku* (В.п.г.), *Panie arendaru, Moy Dabradzieju* (М.)), так і жаночыя (*Sowo* (Н.пт.)) найменні. Форма клічнага склону жаночага роду адпавядае польскамоўнай традыцыі. Ужыванне канчаткаў *-е* або *-у* ў мужчынскіх найменнях адпавядае дыялектнай аснове мовы помніка: у гаворках крайняга поўдня і захаду Беларусі пераважаюць формы на *-у*, на астатніх паўднёвых і заходніх – з канчаткам *-е*, гаворкі цэнтральныя, усходнія і паўночныя часцей рэпрэзентуюць звароткі з формай назоўнага склону [2, к. 93]. У творах таксама назіраюцца формы назоўнага склону, ужытыя ў якасці звароткаў: *Moie miły susiedy Pany muzykanty // Zahraycie ż mnie tańcy* (Пт.сх.), *Ty, Czapliśka, holota szczo ty uczyniła* (Н.пт.), *Бацька, идзе ты ета забрѣв?* (См.к.), *Adam, jak ty nas pahubiu*; *Niu i sto ty świnia nie adda-jes taho sto winen* (М.), *Sieliwon, ratuy* (Вакх.). Такія формы часцей сустракаюцца ў назоўнікаў множнага ліку і жаночага роду адзіночнага ліку. Часам бываюць і спалучэнне склонаў у адным зваротку: *pane Dziomka* (М.), дзе форма *pane* можа расцэньвацца як адметнасць польскага маўленчага этыкету.

У родным склоне множнага ліку назоўнікаў назіраюцца канчаткі *-оў* (як націскны, так і ненаціскны) (*moich Puzynow Diety* (Н.пт.), *з маскалѣв, пяць ... сынов, як дубов*, (См.к.), *ani pantoflou, ani chłopcaw, ani paniczou* (М.)), *-ив* (ненаціскны, вымаўляецца як [iŭ]) (*трехъ свяцицелив* (См.к.)), *-эй* (звычайна націскны) (*hostey ne pilnuie* (Пт.сх.), *ad samych kurey* (М.)), нулявы (*из маладых дзѣн* (См.к.), *sto kielbas* (Пт.сх.), *bez krup* (В.п.г.), *pa kolka czwiortak* (М.), *siem kop, sluh było pouno* (Вакх.)). Тут асаблівай увагі заслугоўвае канчатак *-ы* (родны склон супадае з вінавальным): *kolka razy* (М.), *zdochłych koni Porie* (Н.пт.) – гэта марфалагічная калька з польскай мовы.

Варта таксама адзначыць, што ў большасці выпадкаў у творах, як і ў літаратурнай мове, вінавальны склон адушаўлёных назоўнікаў адз. л. м. р. і мн. л. супадае з родным (*hostey czastowaty* (Пт.сх.), *wiżu Synka swoho* (Лам.), *szukaiuczy Holuba* (Кам.), *мужика ... збыць* (См.к.), *Pana Dziomku paciastuiи* (М.), *da boyciasia ... Boha* (Вакх.)), а неадушаўлёных – з назоўным (*zahraycie ż mnie tańcy* (Пт.сх.), *żal moy znaiut* (Лам.), *samopal palaży* (Кам.), *заиграюць ... в дудачки* (См.к.), *jany ... holawy ... kruciuc* (М.), *nohy wada padmyła*

(Вакх.)). Часам адбываецца кантамінацыя, але ж адсотак супадзенняў у кожным з твораў, апрача Вакханаліі, перавышае 70 %.

У творным склоне множнага ліку назоўнікаў мы заўважылі дыялектныя формы з канчаткам -мі: *hroszmi*, *braćmi* (М.), *nad usimi ptuchmi* (Н.пт.). Але, канечне, ёсць і прывычныя нам формы: *oczenkami*, *pożenkami* (Лам.), *z ostrzymi żelazcami* (Кам.), як *вужа вилами*, *блинами*, *сачнями* (См.к.), *z szelmatmi*, *z djablami* (М.). Цікава, што ў вершы “Нязгода птаства” ўжываецца форма *kryk z kruczaniaty* – творны склон адпавядае старой пісьмовай традыцыі скланення назоўнікаў з і-е асновай на зычны (Т. мн. (з) *ягняты*, *имены*, *словесы*). Ужыванне такіх архаізаваных формаў у польскай мове лічыцца прыналежнасцю да ўрачыстага стылю [5, с. 189].

Такім чынам, мы бачым, што скланенне назоўнікаў у творах XVIII ст. падобнае да літаратурнага, але супадае не заўсёды. Найперш таму, што цяжка казаць пра нормы сучаснай літаратурнай мовы ў дачыненні да твораў, напісаных задоўга да ўсталявання гэтых самых нормаў. Але гэта дазваляе нам убачыць своеасаблівыя рысы гаворак, якія паўплывалі на мову алегарычных вершаў і драматургіі XVIII ст. Так, мы ўбачылі ўласцівы для гаворак Палесся канчатак -ові ў давальным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду. Мы заўважылі, што ў «Вакханаліі» з Гродзеншчыны вельмі часта формы адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў у вінавальным склоне перамешваюцца, што можа быць рысай мясцовай гаворкі. Мы не абышлі ўвагай і ўплыў польскай мовы ў некаторых формах. Але нашмат больш у чым, нягледзячы на адрозненні, прааналізаваныя творы падобныя, бо яны напісаныя на адной беларускай мове, хай сабе і на розных яе варыянтах.

У мове прааналізаваных намі мастацкіх твораў відавочная мастацкая аўтарская апрацоўка. Прынамсі, у драматургіі мы бачым не проста фіксацыю гаворкі, але ж яе апрацоўку, месцамі стылізацыю (напрыклад, рэплікі Жыда ў «Камедыі» Марашэўскага беларускамоўныя, але з пэўным “акцэнтам”: там-сям замест шыпячых выкарыстоўваюцца свісцячыя і г. д.). Раз так, то можна казаць пра мову XVIII ст. як пра літаратурную, хай сабе і без сталай сістэмы нормаў. Гэты варыянт беларускай мовы спалучае ў сабе старыя традыцыі і новыя ўплывы, з’яўляецца пераходным ад старабеларускай традыцыі да сучаснай.

Спіс прынятых скарачэнняў:

- Вакх. – інтэрмедыя «Вакханалія»

- В.п.г. – верш «Expedito bellica Fungerum» («Ваенны паход грыбоў»)
- Дэскр. – верш «Popa iadącego u Psa szczkaiącego Deskypcy»
- Кам. – верш «Komora cięższki z Dębu upadek»
- Лам. – верш «Lamentacya Matki nad tonącym swym Synem Zuczkiem»
- М. – «Камедыя» К.Марашэўскага
- Н.пт. – верш «Niezgoda Ptastwa u sąd na Kruka»
- Пт.сх. – верш «Comitium Papens» («Птушыны сход»)
- См.к. – смаленскія камедыі («Селянін на споведзі» і «Селянін у касцёле»)

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Гапоненка І. А. Беларуская дыялекталогія. Вучэбна-метадычны комплекс / І. А. Гапоненка, В. П. Трайкоўская. Мінск, 2008.
2. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Акадэмія навук БССР, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа; пад рэд. Р. І. Аванесава. Мінск, 1963.
3. Ціванова Г. К. Да праблемы высвятлення дыялектнай асновы твораў беларускага пісьменства XVIII стагоддзя // Беларускае слова: дыялектнае і запазычанае : зб. артык. па матэр. навук. чытанняў, прысвеч. памяці Е. С. Мяцельскай (Мінск, 26–27.04.2011) / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск, 2011. С. 94–98.
4. Substantives / Грамматика. URL: <https://polski.info/ru/grammar/nouns> (дата звароту: 01.05.2022).
5. Szober St. Gramatyka języka polskiego. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1962.